

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יג, תשכ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

משלים עבריים בפי יהודי תימן

המשל, העברי והערבי כאחד, עדיין ממלא מקום נכבד בשיחותיהם ובאיגרותיהם של יהודי תימן. אם באנו למיין את המשלים השגורים בפיהם, נמצא שהם על שלושה סוגים: א) פתגמים ערביים המהלכים בין מוסלמי תימן. אלה מצוינים לעתים, בדיבור ובכתיבה, בהגדרה "יקול משל ערב" (משל ערב אומר).

ב) פתגמים עבריים השאובים מן המקרא. המדרש והאגדה, שיהודי תימן מרבים להגות בהם.

ג) פתגמים המיוחדים ליהודי תימן, המשקפים את הוויי החברה היהודית ואת חיי הפרט.

פתגמים מן הסוג הראשון העידו על מידת התמצאותו של היהודי התימני במילי-דעלמא ובחיי המעשה, ואילו הפתגמים העבריים הוכיחו את רמת תרבותו היהודית והיקף ידיעותיו בספרות ישראל. הפתגמים מן הסוג השלישי מעטים הם במספר. לעומת שני הסוגים הראשונים. אולם מן הצד האיכותי חשיבותם מרובה, שכן הם משמשים ראי נאמן לחיים בגולת תימן. לשונם של פתגמים אלה היא על שלושה פנים: ערבית, ערבית-עברית ועברית טהורה.

לאחרונים, שלשונם עברית, ושמצד מספרם הם מיעוט שבמיעוט, מוקדשת רשימה זו. הקורא העברי ימצא עניין בהם, מאחר שרוח היצירה העברית מרחפת עליהם, והם שייכים לאוצר תרבות ישראל. אין לקבוע מסמרות, אם כולם

הם יצירה מקורית של יהודי תימן, או שמקצתם שאולים מספרי חכמה ומוסר, שיד המלקטים והאספנים לא הגיעה אליהם (וכאן מקום לחוקרי הפתגם העברי להתגדר בו). משלים אלה — שאוזני קלטה אותם אגב האזנה לשיחותיהם של יהודים תימנים — הם לקט לדוגמה, ולא אוסף שלם ומקיף. הפתגמים סדורים בסדר א"ב, ומנוקדים כמסורתם בפי יהודי תימן.

*

אַחִיךָ הַגָּדוֹל כְּאַבִּיךָ

לגבי כבוד ומורא. יסוד המאמר בתלמוד בבלי: "כבוד את אביך ואת אמך — וא"ו יתירה, לרבות את אחיך הגדול" (כתובות קג ע"א).

אַחַת לְמַעַלָּה וְשֵׁבַע לְמַטָּה

על פעולה, שנעשתה בחפזה, ללא הקפדה ותשומת לב. בעיקר לגבי תפילה חטופה. מקורו במסכת יומא (ה, ג—ד).

אַחַת מְכָה וְאַחַת רַכָּה

התנהגות גמישה לגבי הזולת. מקביל לו: "לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת" (סוטה מז ע"א). לשון דומה ב"מחברות עמנואל": "פעם רכה ופעם קשה" (מהדו' א"מ הברמן, עמ' 245).

אַיִן אַמוּנָה לְגוֹי אֶפִּילוּ בְּקַבְרוֹ

עפ"י תלמוד בבלי: אין אמונה בעכו"ם (חולין קלג ע"ב).

אִשָּׁה וְאֶרֶץ וְכָרִים

שלושת אלה אינם יודעים שבעה. יסודו בויקרא רבה (ד, ב): „ג' כפויי טובה הן הארץ והאשה והנפש“. השווה ר' יהודה אחריו בספרו „תחכמוני“:

אָמַר אַחַר : שְׁלֹשָׁה לֹא יִשְׁבְּעוּ מִשְׁלָשָׁה : אֲזַן מִדְּבָרִים ,
אֶרֶץ מִמְטָרִים , וְנִקְבָּה מִזְכָּרִים (שער מד,

מהדורת טופרובסקי, עמ' 353).

על גלגוליו של הפתגם בספרות הערבית עיין מאמרי
ב„תרביץ“, כרך כו, עמ' 432.

בִּיקְשׁוּ קֶרְנִים נִיטְלוּ אֲזַנִּים

משל לאדם, שביקש להשתכר והפסיד. מקורו בתלמוד:
„גמלא אזלא למיבעי קרני, אודני דהו ליה גזיזין מיניה“
(סנהדרין קו ע"א) [הגמל הלך לבקש קרניים; אזניים, שהיו
לו, נכרתו ממנו]. פתגם זה מצוי גם בספרות הערבית:
ד'הב יבתעי' קרנא פלם ירג'ע באד'נין (עיין אלאכבאר,
קהיר 1925, ח"ג, עמ' 141) [הלך לבקש קרן חזר בלי אזניים].
או:

יקול בשאר: פכנת כאלעיר ע'דא יבתעי' קרנא פלם
ירג'ע באד'נין (שם, שם) [נדמיתי לחמור שהלך לבקש קרן
וחזר בלי אזניים].

אֶלְדֹּן - עֶזְרָא

החוב הוא בגדר חטא ללווה ולמלווה, שכן עלול הוא
לקלקל את יחסי השניים.

דוון = דין בערבית, שעניינה חוב. לצורך החרוז שונתה
התיבה ל"דוון". צפונה כאן גם "דוונא" הארמית, שפירושה
"יגון" (ירמיה ה, יח). מר ח' ילון דן בתיבה זו במאמרו
"נוסחאות וצורות לשון במשניות" (סיני, שנה כד, כרך מח,
עמ' רנט—רס).

הַרְבֵּה מְלֹאכּוֹת פְּחוֹת בְּרָכוֹת

בספרות המשלים שגור הוא בצורה "רוב מלאכות
ומעט ברכות" (עיין "אוצר המשלים והפתגמים" לישראל
דוידזון, מס' 3088).

זֶה נְבִילָה וְזֶה טְרִיפָה

שניהם כאחד רעים, אין אחד טוב מחברו. הובא
במאמרו של ש"ד גויטיין, היסודות העבריים בשפת הדיבור
של יהודי תימן (לשוננו ג, עמ' 372). ב"משל הקדמוני" ליצחק
בן סהולה (הוצאת מחברות לספרות, עמ' 220) מצוי מאמר
זה, אך בהוראתו המקורית: "שר טבחים" המתיימר להיות
בקי בהלכות טרפיות מכריז על הבהמות שלפניו: "זו נבילה
וזו טריפה".

זָכָה הַפֶּלֶב בְּנְבִילָה

כשאדם בעל חסרונות ומידות רעות נושא לו אישה
בעלת אותן תכונות. מעין "מצא מין את מינו" (עירובין ט
ע"א) והיפך מ"ענבי הגפן בענבי הגפן" (פסחים מט ע"א).

פֶּחַ הָאֵב בִּבֵּן

מופיע ב"ספר המוסר" לר' זכריה אלצ'אהרי, מח' טז.

מעין "ברא כרעיה דאבוה" (עפ"י רש"י כתובות צב ע"א):
"דראובן כרעיה דאבוה". בעקבות הפתגם "יפה כח הבן מכח
האב" (שבועות מח ע"א).

כָּל גּוֹץ רָשָׁע חוּץ מִדָּוִד

דויד — הכוונה לדויד המלך. מסורת עם מעניינת
על קומתו של דויד המלך.

כָּל הַמְּקוֹמוֹת בְּיִשְׂרָאֵל

אדם שמבקשים לכבדו ולהושיבו בראש המסובים
מתחמק ונשמט בפסוק זה. השווה "אוצר המשלים והפתגמים"
לדוידזון, מס' 2318: "הנכבד מכבד מקומו. כי המקום לא
ירימו" ומקבילותיו.

כָּל שְׂמֵעֶיב אֶת הָאֲכִילָה מוֹתָר

אם הפרנסה כרוכה בעברה קלה על מצוות הדת,
מקילין ואומרין פתגם זה. יסודו בתגלחת השפם, שנהגו ישראל
לגלח בו את החלקים המעכבים את האכילה והשתייה (עייין
הרמב"ם, הלכות עכו"ם יב, ח).

כָּל שְׁנוּי — שְׁנוּי

אמור לגבי שואפי תיקונים בהליכות חיים ומנהגי דת.
עדות לשמרנותם של בני תימן.

לֹא הִלְכָה וְלֹא מְלָאכָה

על אדם הבטל מתורה ומעבודה. נאמר בעיקר בשעות
חירום, כשבני אדם אינם יכולים לעשות במלאכה, ואף אין

דעתם מיושבת להגות בתורה. מובא בספר „דופי הזמן” לר' סעיד צעדי (ספונות א, עמ' רח).

בלשון דומה מצוי המאמר בקינה לט"ב „זכור ה' מה היה לנו”:

לא תֹרָה וְלֹא עֲבוּדָה וְלֹא כִפְרָת
לא אָרוֹן וְלֹא כְרוּבִים וְלֹא מִשְׁמֶרֶת

(על נהרות ספרד, מהדו' ש', ברנשטיין, עמ' 48).

מובן, שכוונת הפייטן ב„עבודה” לעבודת בית המקדש.

לא מֵהַמְהִירוֹת יֵצֵא דָבָר מִתְקָן

פתגם זה ידוע אמנם בשני לשונות: „לא ייתכן מן המהירות מעשה מתוקן”; „לא יבוא עניין מתוקן על ידי המהירות” (אוצר המשלים והפתגמים לישראל דוידזון מס' 2424. עיין שם, הע' 43), וכללתיו כאן בשל שינוי הנוסח.

לא מִן הַשְּׂרוּפִים וְלֹא מִן הַבְּלוּעִים

על אדם השומר על ניטרליות, ואינו משתייך לשום מחנה. יסודו בתרגום ירושלמי (במדבר כו, יא) על בני קרח, שלא נשרפו ולא נבלעו.

לִיִּצְנוּתָא – עֲנִיּוּתָא

ליצנות מביאה לידי עניות. בעקבות מאמר רב קטינא „כל המתלוצץ מזונותיו מתמעטין” (עבודה זרה יח ע"ב).

לְכֹל מוֹשֵׁב דְּבָרִים

לכל שיחה עת שלה, ולכל מסיבה שיחה מעניינה. נראה שפתגם זה הוא תרגום המשל הערבי:

לכל מקאם מקאל (לכל מסיבה — דיבור).

מי שאוכל דג בְּדָג נִיָּצַל מִדָּג

בד"ג = בשביעי, דהיינו בשבת. מד"ג = מדין גיהנם.
הרב יששכר תמר מעיד, ששמע פתגם זה מפי יוצא תימן,
ושמא מקורו בספרות הרבנית (דגים אינם מקובלים כמאכל
שבת בתימן).

מי שאינו יודע העיבור נקרא בור

מפי רב ולא מפי פֶּתַב

תלמיד חכם בר סמכא יותר מן הספר. יסודו בבבלי
„מפיהם ולא מפי כתבם” (גטין עא, א). בלשון זו השתמש
ריה”ל בשירו „קחה לבי” (דיואן, מהדו’ ח’ ברודי, שירי חול,
חוב’ ב’, עמ’ 269). בספרות ימי הביניים מצוי הוא בצורה
„מפי סופרים ולא מפי ספרים” (אוצר המשלים והפתגמים
לישראל דוידזון, מס’ 2862).

עָרוּם מִפֶּל אָרוּר מִפֶּל

מי שאין בידו לא תורה ולא מצוות, ואף לא ממון
ונכסים. צירוף שני לשונות שנאמרו בנחש (בראשית ג, א;
ג, יד). הובא במאמרו של ש”ד גויטין, היסודות העבריים
בשפת הדיבור של יהודי תימן (לשוננו ג, עמ’ 372).

עַת לֵה’ וְעַת לְכֶם

בלשון זו מוכיחים אדם, שמערבב קודש בחול, כגון
שהוגה בתורה בשעת סעודה או ששח שיחת חולין בשעת

התפילה. על דרך הכתוב: „לכל זמן ועת לכל חפץ” (קהלת ג, א). השווה דעת ר' יהושע על שמחת יום טוב: „חציו לה' וחציו לכם” (פסחים סח ע"ב).

קָצַר קוֹמָה מְלֵא חַיִּמָּה

לפי אמונת העם מידת הכעס מצויה אצל נמוכי קומה.

רָשַׁע יָכִין וְצַדִּיק יִלְבָּשׁ

על אדם שבא אל המוכן ונהנה מעמל אחרים. מיוסד על הכתוב (איוב כז, יז) בתוספת התיבה רשע. גם באיוב נושא הכתוב הוא רשע שבפסוק י"ג שלפניו.

תַּחֲלֵת הַצֵּאן כְּבֹשָׂה

כל התחלה ראשיתה מצער, כדרך שעדר תחילתו כבשה אחת, והוא מתרבה והולך. מובא ב"ספר הזוטר" לר' זכריה אלצ'אהרי.

תַּחַת יִשְׁמַעְאֵל וְלֹא תַחַת יִשְׂרָאֵל

יהודי הנתון למרות מוסלם מצליח להסתדר עמו, מה שאין כן כשהוא נתון למרות אחיו היהודי. יסוד הפתגם בתלמוד בבלי: תחת ישמעאל ולא תחת נכרי (שבת יא ע"א).